

H. A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Historische Studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XXVI; Groningen: Wolters-Noordhoff 1972, 302 blz. f. 32,50).

Dit boek is eigenlijk het tweede deel van *Vrijheid en onvrijheid in de Republiek*, waarvan deel I, lopende van 1572 tot 1619, in 1947 verschenen is. Het nu na vijftig jaar uitgekomen vervolgdeel brengt het verhaal ook nog niet tot het gestelde eindpunt 1798, maar bestrijkt alleen de zeventiende eeuw - een terrein waarop de auteur zich niet in de eerste plaats heeft bewogen gedurende zijn lange wetenschappelijke loopbaan, maar dat hem sinds zijn dissertatie over *De levensbeschouwing van Cornelis Pietersz Hooft, burgemeester van Amsterdam, 1547-1626*, van 1918 toch wel mede vertrouwd is. Het nu verschenen boek mag wel mede als het sluitstuk van schrijvers wetenschappelijk oeuvre beschouwd worden, als een geschrift bovendien, dat de typische kenmerken van zijn werkwijze en verhaaltrant vertoont. Dit zijn ook de kenmerken van een generatie historici wier fenomenale ijver en toewijding hen in staat gesteld heeft in een veelal niet-universitaire werkkring (bij het voornamelijk voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs) aanzienlijke bijdragen tot de studie der geschiedenis, zij het in de vorm van bronnenonderzoek en -publicatie, zij het op de wijze van de synthetische behandeling te leveren. Tegenover zulk een voorganger past de recensent bescheidenheid op het stuk van ongetwijfeld mogelijke detailkritiek, maar aan de andere kant heeft Enno van Gelder zo dikwijls in talloze recensies zijn mening op onverhulde wijze te kennen gegeven, dat hier ook een onbevagen oordeel op zijn plaats is.

In de titel van het boek is een wijziging aangebracht, zodat het element 'verhouding van kerk en staat' meer reliëf krijgt - de nieuwe ondertitel is wel erg lang uitgevallen, al heeft hij het voordeel dat hij precies weergeeft wat er in de verschillende hoofdstukken de revue passeert. Met recht en reden opent de auteur zijn eerste hoofdstuk met een brede uiteenzetting over de positie van de kerk in de staat zoals die in de Republiek sinds de Opstand geworden was. Ook na de synode van Dordrecht van 1619 week de meerderheid der regenten in wezen niet af van de eenmaal aanvaarde gedragslijn. Anders dan in de protestantse staten elders zoals Engeland en de Duitse vorstendommen, was de 'publieke' gereformeerde kerk een door de overheid beschermde instelling, waarvan het lidmaatschap voor de onderdanen geen verplicht karakter droeg. Aan de hand van het door hem gebezigde overvloedige materiaal uit literatuur en gedrukte bronnen (als het Groot Plakkaatboek, de Resolutiën der Staten-Generaal en der Staten van Holland, het Kerkelijk Plakkaatboek, de Acta en Post-acta der nationale synode, de Acta der particuliere synoden, enz.) wordt deze these op velerlei gebied nader ontwikkeld. Men kan met de schrijver instemmen dat kennisneming van niet-gepubliceerd archiefmateriaal het algemeen beeld niet wezenlijk zou wijzigen.

Ook ten aanzien van de protestantse dissidenten en de rooms-katholieken heeft hij zich op ongeveer dezelfde bronnen gebaseerd, waarnaast de speciale, veelal oudere literatuur als de werken van S. Blaupot ten Cate over de geschiedenis der Doopsgezinden, die van J. Tideman over de Remonstrantse Broederschap, van W. P. C. Knuttel (en uiteraard Rogier) over de toestand der rooms-katholieken is benut. Een kritische kantekening over Rogiers opvatting inzake de 'protestantisering' ontbreekt niet in een voetnoot op blz. 135, waarbij verwezen moet worden naar *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXI (1968).

Al deze beschouwingen zijn geschreven in de trant die men van Enno van Gelder ge-

wend is: goed gedocumenteerd en geformuleerd doorgaans, ook logisch beredeneerd, waarbij echter de algemene lijn van het betoog wel eens dreigt onder te gaan in de massa van aangedragen feitelijke details. De schrijver heeft althans nooit tegemoetkomingen gedaan aan de gemakzucht van het lezend publiek, maar toch mist men wel eens wat veralgemenende, samenvattende beschouwingen. Alles wat naar sensationeel effect zweemt is hem vreemd, maar zijn betoogtrant heeft ook schaduwzijden die zich mijns inziens in het hoofdstuk over 'School en universiteit' bijvoorbeeld duidelijk openbaren. Bij dit onderwijshoofdstuk laat de helderheid ook wel eens te wensen bij het onderscheiden van de typen van scholen: gewone, latijnse en illustere, particuliere en publieke scholen. Ten aanzien van de Leidse universiteit wordt hier eerst uiteengezet (blz. 209 vlg.) dat curatoren ook na 1619 tegenover het drijven van de kerkelijken uit bleven gaan van het beginsel: hands off van de universiteit. Dan is er op blz. 215 vlg. echter sprake van dat de Leidse universiteit in deze periode 'het sterkst verbonden was met de orthodoxie' en zelfs 'radicaal gezuiverd' werd van andere elementen. Een zekere tegenstrijdigheid in strekking tussen deze passages valt niet te miskennen. De resolutie van de Staten van Holland ten aanzien van de vrijheid der filosofie van 30 september 1656 wordt eerst genoemd op blz. 220, dan opnieuw op blz. 224 met de datering 6 oktober 1656 en ten slotte pas in excerpt gegeven op blz. 234. Voor de lezer is dit moeilijk volgen en zoeken. Op blz. 226 wordt gesproken over de resolutie van 28 augustus 1673 over Heidanus; deze blijkt niet op H., maar op Cranen betrekking te hebben, terwijl de vooruit-verwijzing naar blz. 229 onjuist en ook verwarrend is. Het op blz. 217 n. 53 genoemde boek over Henricus Regius moet de dissertatie van M. J. A. de Vrijer van 1917 zijn (niet A. de Vrijer, 1901).

De lezer vergeve deze wat vitterige opmerkingen over hoofdstuk V. Tot lof van de auteur dient gezegd dat hij zich niet heeft laten verleiden tot het schetsen van een of andere vrijheidsconceptie inzake godsdienst en drukpers, die in de tijd zelf niet principieel beleden werd en waarvoor het beschikbare materiaal geen aanknopingspunten biedt. Als voorname bron heeft hij in zijn slothoofdstuk vooral pamfletten gebezigd die doorgaans nogal pragmatisch van aard zijn, evenals de praktijk der regenten. Vooral van Remonstrantse zijde blijkt de strijd voor verdraagzaamheid in deze tijd gevoerd te zijn. Later in de eeuw zijn het, afgezien van Spinoza en diens *Tractatus theologico-politicus*, enige uitgeweken buitenlanders als John Locke en Pierre Bayle die zich van het probleem in het licht van eigen ervaring rekenschap gaven. Met de weergave van hun opvattingen aan de hand van hun desbetreffende geschriften eindigt Enno van Gelder zijn boek, zonder slotbeschouwing. Verwijzingen naar Engelse verhoudingen sinds de Puriteinse Revolutie zijn op enige plaatsen in het laatste hoofdstuk verwerkt.

Met het bovenstaande moge aangetoond zijn dat Enno van Gelder in dit werk, dat in de reeks Historische Studies der Rijksuniversiteit van Utrecht werd gepubliceerd, een grote bijdrage heeft geleverd tot de kennisneming van het geestelijk klimaat van onze zeventiende eeuw en met de presentatie van dit uitgebreide materiaal de wereld der Nederlandse historici eens te meer aan zich heeft verplicht.

A. F. Mellink